

GÜNEY AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE “ÖZ” VE “BİLE” ZAMİRLERİ

PRONOUNS OF “ÖZ” AND “BİLE” IN SOUTH AZERBAIJANI

Talip DOĞAN*

Öz

Türk dilinde dönüşlük ifadesi, genellikle dönüşlülük zamirleri ya da $-(X)n \sim -(X)l$ gibi eylemlere getirilen ekler aracılığıyla bildirilir. Türk dilinin tarihî dönemlerinde dönüşlülük zamirleri olarak başlıca *öz* ve *kendü* (>*kendü*>*kendi*) sözcükleri kullanılmıştır. Her iki sözcük, bir arada ve benzer işlevlerle Eski Oğuz Türkçesinde de yer almıştır. Daha sonra Eski Oğuz Türkçesinden gelişen lehçelerde *öz* ve *kendü* zamirlerinin sınırlarında bir ayrışma olmuştur. *Öz* zamiri, Azerbaycan sahasında; *kendü* zamiri ise Türkiye (Osmanlı) sahasında yerleşmiştir.

Güney Azerbaycan Türkçesinde dönüşlülük zamiri işleviyle *öz* sözcüğü kullanılır. *Öz*'ün bundan başka pekiştirme, şahıs zamiri ve sıfat işlevleri de vardır. Güney Azerbaycan Türkçesinin kimi ağızlarında zamir özelliğiyle ayrıca *bile* ~ *bèle* ~ *bele* sözcüğü kullanılmaktadır. *Bile* sözcüğü, zamir kategorisinde sadece şahıs zamiri işlevini yerine getirmektedir. *Bile*, şahıs zamiri işlevinde ancak iyelik ekleri ve bazı durum ekleriyle veya çekim edatlarıyla kullanılabilir. *Bile*'nin dönüşlülük zamiri, pekiştirme ve sıfat işlevleri bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler

İran Türk ağızları, Güney Azerbaycan Türkçesi, zamir, dönüşlülük zamiri.

Abstract

The expression of reflexivity in the Turkic language is usually reported via reflexive pronouns or suffixes added to verbs such as $-(X)n \sim -(X)l$. In the historical periods of the Turkic language, words of *öz* and *kendü* (>*kendü*>*kendi*) is mainly used as reflexive pronouns. These words co-existed together in the Old Oghuz Turkic with similar functions. Later, in the dialects developed from the Old Oghuz Turkic, there was a separation on the boundaries of the self-pronouns. The pronoun of *öz* was used in Azerbaijani field; and the pronoun of *kendi* (self) was used in Turkey (Ottoman) field.

In the South Azerbaijani, the word of *öz* is used as a function of reflexive pronoun. In addition to this, *öz* has reinforcement, personal pronoun and adjective functions. In some dialects of South Azerbaijani, words of *bile* ~ *bèle* ~ *bele* are also used in the feature of pronoun. *Bile* in the category of pronoun fulfills only the function of a personal pronoun. *Bile* can only be used as a personal pronoun function with possessive suffixes and some case suffixes or with inflectional suffixes. *Bile* does not have the functions of reflexivity, reinforcement and adjective.

Keywords

Turkic dialects of Iran, South Azerbaijani, pronoun, reflexive pronoun.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: dogan.talip@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-8216-0483>

Gönderim Tarihi: 29.08.2018
Kabul Tarihi: 22.11.2018

1. Dönüştülük Zamirlerinin Türk Dilinde Görünümü

Dönüştülük, bir yapının öğeleri arasında anlam ve gönderge özdeşliğinin bulunmasıdır. Dillerde bu dil bilgisel kategori, dönüştülük zamirleri ya da eylemlere getirilen ekler aracılığıyla ifade edilir (bk. Bussmann 1998: 993; İmer vd. 2011: 102). Dönüştülük kategorisi için Türk dilinde, eylemcil ya da adcıl yollara başvurulur. Eylemcil yolda dönüştülük ifadesi, genellikle -(X)n ve bazı lehçelerde aynı zamanda -(X)l ekiyle sağlanır. Söz gelişi Türkiye Türkçesinde *kaşın-*, *gezin-*, *taran-*, *aldan-*, *sıkıl-*, *yanıl-*, *durul-* gibi. Adcıl yol art gönderimli (anaforik) araçlara, yani özel göndergesel özelliklere sahip olan dönüştülük zamirlerine bağlıdır. Türkiye Türkçesinde her iki dönüştülük stratejisi aynı anda kabul görmemektedir. Örneğin, *Çocuk yıkandı* ~ *Çocuk kendini yıkadı* cümleleri kabul edilir; ama **Çocuk kendini yıkandı* gibi bir cümle kabul edilmez. Dönüştülük zamirler tipolojik olarak özel zamir biçimleri olarak nitelendirilir. Dönüştülük zamirlerin gönderim yaptığı öncül, kısıtlı bir söz dizimsel alanda görülür.

Dünya dillerinde dönüştülük zamirlerinin işaretlenmesine, çoğunlukla beden ya da beden parçalarının (beden, baş, kemik, deri, yüz vb.) kaynaklık ettiği tespit edilmiştir. Bu eğilim özellikle, Afrika dillerinde gözlemlenmiştir. Bununla beraber şahıs zamirleri ve “kendi, öz, kişi, zat”, “ruh/can”, “geri dönme” ve “aksetme” anlamlı sözcüklerin de dönüştülük zamirinin ifadesinde kullanıldığı gözlemlenmiştir¹. Bunlar arasında, söz gelimi Avustralya ve Okyanusya ülkelerinde dönüştülük zamirlerinin adlandırılma stratejisinde “geri dönme” ve “aksetme” yolu rol oynamış, beden parçaları geri planda kalmıştır (bk. Schladt 1999: 110-111). Durum, Türkçede ise genellikle beden veya onun herhangi bir parçası ve ‘öz, can, kişi, kendi, vd.’ anlamlı sözcüklerin seçilmesi yönünde tezahür etmiştir: Örneğin *kendi*<ET kentü ‘asıl, öz’ ve *öz* ‘öz, can, ruh, hayat, vd.’, *bot* ‘beden’ gibi.

König & Siemund (1999: 56), dünya dillerinde beden parçalarının önce pekiştirme işleviyle seçildiğini ardından dönüştülük zamirlerine evrildiğini kaydetmişlerdir. Özellikle pekiştiriciler ile dönüştülük zamirlerinin özdeşliğine dikkat çekmişlerdir. Dönüştülük zamirlerinin dil bilgiselleşme sürecini ise şu şekilde formülleştirmişlerdir: *beden parçaları* > *pekiştiriciler* > *dönüştülük zamirleri*. Türk dilinin dönüştülük zamirlerinin art zamanlı gelişme seyri de bu çizgiyi teyit etmektedir. Söz gelişi *kentü* biçim biriminin ilk ve yaygın kullanımları pekiştirme işleviyle tanıklanmaktadır (bk. Güven 2015).

Bugünkü Türk dili alanının başlıca dönüştülük zamirleri ve dağılımları şu şekildedir: *kendi* (Türkiye ve Gagavuz Türkçeleri), *öz* ~ *üz* (Azerbaycan, Türkmen, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Yeni Uygur, Nogay, Kumuk, Karay, Çulım Türkçeleri), *kesi* (Karaçay-Malkar Türkçesi), *boy* (Altay Türkçesi), *bot* (Tuva Türkçesi), *beye* (Yakut Türkçesi), *ha* ve türevleri (Çuvaş Türkçesi). Dağılımda görüldüğü üzere, Eski Türkçeden doğan lehçelerde *öz* ~ *üz* zamiri, Batı Oğuz² Türkçesindeki lehçelerde (Azerbaycan hariç) *kendi* zamiri hâkim olmuştur. Tabii, bu zamirlerin kullanılma sınırları lehçeler arasında değişebilmektedir. Söz gelişi *kendi* zamiriyle, Tatar ve Başkurt Türkçesinde ya da Azerbaycan’daki ağızlarda (Gazah ve Şeki gibi) da karşılaşılabilir (Gökdağ 2011: 12; Şireliyev 2008: 184). Türk dilinde dönüştülük ifadesi, sınırlı alanlarda olmak üzere farklı sözcüklerle de sağlanmıştır.

¹ Krş. Arapça *nefs* ‘öz, vücut’, İngilizcede *self* ‘öz, kendi, kişi, vd.’, Almanca *leib* ‘vücut, beden’ gibi. Dönüştülük zamirlerinin dil evrenselliği hakkında ayrıca bk. Cassier (2005: 267).

² Batı Oğuz Türkçesi içine Türkiye, Gagavuz ve Azerbaycan Türkçeleri dâhil edilmiştir (bk. Johanson 1998: 82-83).

Azerbaycan'ın Gah bölgesi ağızlarında; Güneydoğu Anadolu bölgesinin Urfa, Diyarbakır ağızlarında işletilen sistem bunun ilginç örneklerindedir. Bu ağızlarda, 1. şahıs zamirlerinin veya 2. şahıs zamirlerinin art arda kullanılmasıyla dönüşlü zamir işlevi sağlanmıştır: Zagatala/Gah ağızında *men mağa nêyledim?* 'Kendime ne yaptım?'; *sen senin ğedrini bilmiyi* 'Kendinin kadrini bilmiyorsun.' (İslamov 1986: 154). Urfa ağızında *sen siye* 'kendine', *ben beni* 'kendimi' (Özçelik 1997: 86); Diyarbakır ağızında *ban bân* 'kendime', *san sahan* 'kendine', *biz bize* 'kendimize' (Erten 1994: 40). Yaygın olmasa da bu tür kullanımlar ayrıca Tokat, Malatya ve İzmir bölgesi ağızlarında tespit edilmiştir (Ay 2015: 315). Söz konusu yapı, Oğuz Türkçesinin tarihî metinlerinde de yer almıştır. Şahıs zamirlerinin tekrarıyla kurulan bu yapının Yunus Emre'nin şiirlerinde yaygın olması dikkat çekicidir: *Sen sana ne sanursan ayruğa da anı san* (YED: 131), 'Kendine ne sanırsan başkasına da onu san. '; *İlmünde gark olalı uş ben beni bilimezin* (YED: 122), 'İlmünde gark olalı beri kendimi bilemem. '; 14. yy.'da Nesimi'de *Çarenî sen saña kıl, geç çâresüz bî-çâreden* 'Çareni kendine et, geç çaresiz biçâreden.' (N: 554); Dede Korkut Hikâyeleri'nde *Mere sen seni bilürsin, bizüm halumuzdan haberün yok* (DKK: 101-8), 'Bre (sen) kendini bilirsin, bizim hâlimizden haberin yok.' Fuzûlî'de *işka saldım men meni pend almayub bir dōsttan* (FDŞ: 45), 'Aşka saldım kendimi, öğüt almayıp bir dosttan.' Niyazi Mısri'de *Ben beni terk eyledim gördüm ki ağıyâr kalmadı* (NMH: 587), 'Kendimi terk ettim gördüm ki ağıyar kalmadı.' Bu kullanımlarla ilgili Csató (2003: 69), Urfa ve Diyarbakır ağızlarında görülen örnekleri konu edinmiş ve söz konusu yapının 1. Dünya savaşından önce Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermenilerin dilinden etkileşim yoluyla ortaya çıktığını iddia etmiştir. Ancak bu yapının bilhassa Oğuz Türkçesinin tarihî metinlerinde görülen dağılımı ve yaygınlığı, Ermenice yoluyla geliştiği iddiasını güçsüzleştirmektedir. Ayrıca dönüşlülük zamirlerinin art zamanlı gelişimi ve baştan beri şahıs zamirleri yerine kullanılabilmesi, bu özelliğin Türkçenin iç dinamiklerinden gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. *Şahıs zamiri + şahıs zamiri + durum eki* dizilişiyle kurulmuş olan dönüşlülük yapısı bugün, yukarıda kaydedilen Oğuz ağızlarında korunmuş görünmektedir. Dönüşlülüğün ifadesi için başvurulan bu paradigmanın benzeri Fransızcada da vardır. Fransızcada dönüşlülük, çift zamirli eylemlerle (le verbe ponominal) oluşturulur. Çift zamirli olarak nitelendirme, eylemin başında ikinci zamir *se* unsurunun bulunmasından dolayıdır. Çekimde *se* unsuru, kişilere göre değişir: *je me* 'ben beni', *tu te* 'sen seni', *il ~ elle se* 'o kendisini', *nous nous* 'biz bizi', *vous vous* 'siz sizi', *ils ~ elles se* 'onlar kendilerini'. Bu kullanımda çift zamirden birincisi özne zamiri (le pronom sujet): *je* 'ben', *tu* 'sen', *il* 'o (eril)', *elle* 'o (dişil)', *nous* 'biz', *vous* 'siz', *ils* 'onlar (eril)', *elles* 'onlar (dişil)'; ikincisi ise nesne zamiridir (le pronom complément): *me* 'beni', *te* 'seni', *se* 'kendisini', *nous* 'bizi', *vous* 'sizi', *se* 'kendilerini' (Köse 2011: 7). *Je me gratte*. 'Kendimi kaşıyorum. ~ Kaşınıyorum.' *Tu te peignes*. 'Kendini tarıyorsun. ~ Taranıyorsun.'

1. 2. Türk Dili Alanında Öz Biçimi

Öz unsurunun kullanımına Türkçenin ilk yazılı kaynaklarında rastlanmaktadır. Bu kaynakları temsil eden Orhon Türkçesinde *öz*, üç tür işlevde görülmektedir: Bunlar; bir adı ya da başka bir zamiri (özne) pekiştirme işlevi (1) ve (2); şahıs zamirleri işlevi (3) ve (4); sıfat işlevi (5) şeklindedir. Ağırlıklı olarak da şahıs zamirlerinin pekiştirilmesinde kullanılmıştır: (1) *ben özüm tabğaç iline kılntım* (T 1), 'Ben kendim Çin'de doğdum.' (2) *inim kül tigin özi anca kergek boltı* (KT D 30), 'Kardeşim Prens Kül Tigin'in kendisi öylece vefat etti.' (3) *özüm karı boltum uluğ boldum* (T 56), 'Ben yaşlandım, ihtiyar oldum.' (4) *özi süsi ögürü sebinü ordusınaru kelir* 'O ve ordusu güle oynaya karargâha geliyor.' (IB 3). (5) *öz (i)çi taşın tutmuş teg biz* (T 13) 'Kendi iç (kuvvetleriyle) dışarısını tutmuş gibiyiz.' (Tekin 2003: 123-124). Eski Uygur Türkçesinde *öz*'ün, bilhassa zamir işlevli kullanımlarının yaygınlaştığı gözlemlenir. *Öz*, bu dönemin metinlerinde

dönüştürme zamiri (1), özne pekiştirme (2), şahıs zamiri (3), sıfat (4) ve ad (5) işlevleriyle kullanılmıştır. Öz'ün zamir işlevli kullanımlarının hem iyelik ekli hem de iyelik eksiz örnekleri vardır. Sıfat olarak kullanılması hâlâ pek yaygın değildir. Ayrıca, öz sözcüğü *isig* öz 'hayat', *et* öz 'vücut' gibi birleşiklerde ad olarak kullanılmıştır: (1) *alku burkanlar özke adınağuka asiğ tusu kılsalar...* (Suv. 49, 8-9), 'Bütün burkanlar kendilerine ve başkalarına fayda kılsalar.' (2) *ol begniñ özinke tegdükte...* (Suv. 6, 7-8), 'O beyin kendisine vardığımda...' (3) *özümke y(i)g(i)rmi uluğ yarğa birtürsün tip...* (Suv. 603, 14-14), 'Bana yirmi ulu fil verdirdin diye...' (4) *laçın açı üze belinlep öz etin bıçturdı* (BTT, I, D, 61-62), 'Laçın açlığı sebebiyle ürküp kendi etini parçalattı.' (5) *biziñ isig özümüzni uladıñız* (Suv. 509, 1-2), 'Bizim hayatımızı uzattınız.' (Gabain 2007: 73; Eraslan 2012: 258-261). Karahanlı Türkçesinde *öz*, iyelik ve hâl ekli biçimleriyle bir önceki devrede (Eski Uygur Türkçesinde) olduğu gibi işlevsel çeşitliliğini sürdürmüştür. Örnek (1)'de dönüştürme zamiri, (2)'de şahıs zamiri (3)'te özne pekiştirme ve (4)'te sıfat işlevlerindedir: (1) *kiçiglik anuğ tut özün bolğuka* (KB, 552), 'Kendini küçük tut ve mütevazı ol.' (2) *ay bilge özüm uş tapuğçı seniñ* (KB, 203) 'Ey bilge, ben senin kulunum.' (3) *bağırşak tilese özünke özün* (KB, 428), 'Sadık (birini) istersen kendine, (sen) kendin'. (4) *biligsiz sözi öz başını yiyür* (KB, 170), 'Bilgisizin sözü kendi başını yer.' Doğu Türkçesinin³, Eski Türkçenin dil bilgisel mirasını önemli ölçüde devam ettirdiği bilinmektedir. Dolayısıyla *öz*'ün bilhassa Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde oluşan kullanımları, 13. yy.'dan sonra Doğu Türkçesine de aktarılmıştır (bk. Eckmann 2003: 86-87; Ata 2014: 340-341).

Türkçenin tarihî dönemlerinde *öz* ve *kentü* ~ *kendü*'nün öbek biçiminde kullanımları da yaygındır. Oluşumun örneklerine Eski Uygur Türkçesinde şahıs zamiri (1) ve özne pekiştirme (2) işlevlerinde rastlanır: (1) *yir suv yok kim k(e)ntü özi tapmasar* (Kuanşi, 190), 'Onun ulaşamayacağı hiçbir âlem yoktur.' (2) *bu ayığ kılınçlarığ kentü özüm kıltım erser...* (USt. 134), 'Bu kötü amelleri (ben) kendim kıldım ise...' (Eraslan 2012: 262).

Eski Oğuz Türkçesinde *öz* ve *kendü* zamirleri, bir arada ve benzer işlevlerde kullanılmıştır. Daha sonra Eski Oğuz Türkçesinde gelişen lehçelerde *öz* ve *kendü* zamirlerinin sınırlarında bir ayrışma olmuştur. *Öz* zamiri, Azerbaycan sahasında; *kendü* (ve deşikeleri) zamiri ise Türkiye (Osmanlı) sahasında karakteristikleşmiştir (Ergin 1997: 272-273). Bu farklılık, aynı zamanda her iki sahayı ayıran söz varlığı ölçütlerinden biri olmuştur. Diğer taraftan *öz*, Doğu Türkçesi ve onun dairesinde gelişmiş olan Oğuz lehçelerinde (Türkmen Türkçesi ile kısmen de Azerbaycan, Horasan ve Kaşgay Türkçeleri) dilbilgisel işlevini korumuştur. Türkiye (Osmanlı) sahasında ise dil dilsel işlevlerini kaybedip, sözlüksel içeriğiyle sürdürülmüştür (Güven 2015: 65). Türkiye Türkçesinde *öz* genellikle; bir şeyin künhü, cevheri, kökü vb. anlamlarda ad (1); niteleme işlevi (2) ve yine bu işlevinden hareketle birleşik sözcük türünde kalıcı ad (3) oluşturma özellikleriyle kullanılmaktadır: (1) *İran ile Turan'ın tarihî serüveninin özü ve...* (İT: 1); (2) *İşte insan öz muhitini bulunca böyle rahatlar.* (C: 26); (3) *Öz geçmiş, öz kaynak, özveri, öz güven, öz eleştiri...* Ayrıca Cumhuriyet döneminde oluşturulan ya da canlandırılan kimi sözcük ve terimlerde de *öz*, sözlüksel anlamıyla yer edinmiştir. Örneğin: *özen* ve bunun türevleri olan *özenli*, *özendir-*; *özel*, *özek...* (<http://www.tdk.gov.tr>). Türkiye Türkçesinde *öz*'ün ayrıca, *kendisi* biçiminin oluşumunda yer aldığı düşünülmektedir: *kendi-si<kendüzi<kendü öz-i* (Banguoğlu 2004: 364-365).

³ Doğu Türkçesini, Türkistan sahasında Harezmi Türkçesi (13. ve 14. yy.) ve ardından gelişen Çağatay Türkçesi (15. ve 20. yy. arası) temsil eder.

1. 2. 1. Güney Azerbaycan Türkçesinde⁴ Öz Biçiminin Kullanımları

1. 2. 1. 1. Biçim Bilgisel ve Söz Dizimsel Özellikleri

Güney Azerbaycan Türkçesinde sözcük öz biçimindedir⁵. Öz'ün zamir işlevli kullanımları, iyelik ekleriyle olmaktadır: *özüm ~ özüm, özün ~ özün ~ öziy ~ özüy, özü ~ özi, özümüz, özünüz ~ özüyüz, özü ~ özi ~ özleri ~ özdei* (bk. Sarıkaya 1998: 256; EİA: 147; UA: 137; Z: 963-965). Örneklerde görüldüğü gibi iyelik eklerinin dudak uyumu dışında kullanımları da vardır. Öz'ün çokluk 1. şahıs iyelik ekli biçimlerinde yardımcı ünlünün düşmesiyle ünlüsü uzamaktadır: *özümüz* (UA: 404-48) 'kendimiz, biz'. Öz sözcüğüne eklenen iyelik eki bir sahiplik bildirmez, dönüşlülüğün ilgili olduğu kişiye işaret eder. Örneğin, *gözüm* 'benim gözüm', *gözün* 'senin gözün', *gözü* 'onun gözü'; *özüm* 'ben', *özün* 'sen', *özü* 'o' gibi. Diğer bir açıdan bu sözcükler derin yapıda *men-in öz-ü<özüm* 'ben', *sen-in öz-ü<özün* 'sen', *o(n)-un öz-ü<özü* 'o' durumundadır. Örneğin, *kelbeli xan, özü de güvenip sene* (UA: 445-74) 'Kelbeli Han, o da güvendi sana' cümlesinde iyelik ekli *özü* biçimi, *kelbeli xan'ı* (onu) işaretlemiştir.

Cümlede *öz + iyelik ekleri* yapısı isteme göre, eşitlik durumunun dışında, bütün durum ekleriyle kullanılmaktadır. Eşitlik durumu eki yerine tamamıyla söz dizimsel yapılar başvurulmaktadır. Örneğin, *heresünün özüne göre...* (EİA: 341-38), 'herkesin kendisince (kendisine göre)...'; *uşağın ki kırkı oldı, onda da özleene göre dā* (UA: 273-35), 'Çocuğun kırkı olduğunda, o zaman da kendilerince (kendilerine göre) ...'

Aitlik eki, *öz + iyelik ekleri* yapısının ilgi durumu ekli biçimine getirilmektedir: *özümünkü* (Z: 34-67) 'benimki', *özününkü* (UA: 488-26) 'onunki', *özümüzünkü* (UA: 426-103) 'bizimki', *özünüzünkü* (BA: 182-38) 'sizin ki'.

Şahıs zamirleriyle kurulan isim tamlamalarında kimi zaman *öz'ün* pekiştirme işleviyle kullanıldığı görülür. Tamlamalarda ilgi durumu eki aynı zamanda şahıs zamirlerini pekiştiren *öz + iyelik ekleri* yapısına da getirilmektedir (1), (2) ve (3). Bu tür örneklerde ilgi durumu eki bazen kullanılmaz (4). Tamlanan unsuruna daima ilgili şahsın iyelik ekleri getirilmektedir. Bir başka açıdan, iyelik ekleri şahıs zamirine göre seçilmektedir. İlgi durumu ekli şahıs zamirinin bazen de söylenmediği olur (5).

(1) *menim özümün xatirimdedü.* (EİA: 333-258),
'Benim (kendimin) hatırımdadır.'

(2) *menim özümün ağam.* (SA: 184-28),
'Benim (kendimin) babam.'

(3) *bizim özümüzün atmış baş, elli baş davārmız var ıdı* (UA: 288-14),
'Bizim (kendimizin) altmış baş, elli baş davarımız var idi.'

⁴ Güney Azerbaycan Türkçesi, İran'ın kuzeybatısında kullanılır. İran'ın şimdiki siyasî haritasına göre Güney Azerbaycan Türkçesi "Doğu Azerbaycan (hepsi), Erdebil, Zencan, Batı Azerbaycan (alanının yarısı), Hemedan (alanının çoğu), Gilan, Tahran (az bir kısmı), Kürdistan (az bir kısmı), Kazvin (hepsi), Kum (az bir kısmı) "ostan"larında konuşulmaktadır (Barutçu-Özönder 2002: 102-103). Bu alanlarda ölçünlü bir dilin varlığı söz konusu değildir. Dolayısıyla Güney Azerbaycan Türkçesi de bu alanlarda konuşulan ağızları temsil etmektedir. İncelemenin malzemesi bu ağızlara ait metinlerin olduğu Ergin (1971), Kıral (2001), Gökdağ (2006), Karini (2009), Doğan (2010), Pehlivan (2011), Bicbabaei (2012) ve Rezaei (2015)'e dayanmaktadır.

⁵ Öz sözcüğü, İran'da Farsçanın etkisiyle /ö/ ünlüsünün kaybolduğu değişkelerde *ez*, *ez* biçimlerinde kullanılır. Örneğin Horasan Türkçesinin Bocnurd ağızında *ezim* 'kendim', *ezimiz* 'kendimiz' gibi (Doğan 2016: 46).

(4) *menim_özüm adım âbdurrahman, şöhetim teyyar* (UA: 263-6),
'Benim adım Abdurrahman, soyadım Tayyar.'

(5) *mejmehe getimeyin, şam verceğ, özümüzün şāmımız vardı.* (UA: 454-52),
'Tepsi (yemek) getirmeyin, akşam yemeği vereceğiz, bizim akşam yemeğimiz vardır.'

Teklik 3. şahıs iyelik ekli *özü* biçimi ve *de* bağlacının birlikteliğiyle kimi zaman 'üstelik, hem de, bir de, aslında" anlamlarında bağlaç özelliğiyle kullanım söz konusudur:

(1) *bi ğere ğutuydi onda biz, yavaş yavaş – özü de māşın zaT yox_udi.* (UA: 253-60),
'Bir kara kutuydu o zaman biz, yavaş yavaş, hem de araba falan yoktu.'

(2) *xulāse sünnilerin; özü de ěle biz henifiyix, o da henifi'ydi hā, türkiye.* (UA: 340-118),
'Hülasa Sünniler; bir de öyle biz Hanefi'yiz, o da Hanefi'ydi, Türkiye.'

1. 2. 1. 2. İşlevleri

1. 2. 1. 2. 1. Sıfat işlevi

Öz, sıfat işleviyle kullanıldığında dâhil olduğu sözcük türü gereği herhangi bir çekim eki almaz. Burada *öz*, iyelik ekli bir adı niteler. Böylelikle nitelediği adın iyelik özelliğini de kuvvetlendirir. *Öz*, bu kullanılışlarında "şahsına ait olan, kişisel" (1), (2) ve (3); "şahsı tarafından oluşturulmuş ya da elde edilmiş" (4); "gerçek, halis" (5) gibi nitelik ayırtıları katar:

(1) *gelir oturdur öz yanına ve soruşur ki...*(T: 144-34),
'Gelir oturtur kendi yanına ve sorar ki...'

(2) *bular ğeyitdiler öz vetemmerine.* (SA: 210-20),
'Bunlar döndüler kendi vatanlarına.'

(3) *senin_öz zindeğanmğında ta o zamana kimin ki...* (UA: 337-53),
'Senin kendi yaşamında ta o zamana kadar ki...'

(4) *men,_istirem_öz şêrlerinnen de hiç_olmasa, bi iki ğete oxuyasan.* (UA: 338-76),
'Ben isterim ki, kendi (yazdığın) şiirlerinden hiç olmazsa bir iki parça okuyasın.'

(5) *bu kendin_öz_adı, kōrek'di.* (UA: 367-8),
'Bu köyün gerçek adı, Korek'tir.'

Öz sözcüğü sıfat işlevinde ayrıca "kan bağıyla bağı, üvey olmayan, yakın" anlamlarında bir niteleme bildirir:

(1) *bu arvad, bı sefer_öz ğızına dedi ki...* (EİA: 357-177),
'Bu kadın, bu sefer öz kızına dedi ki...'

(2) *baxdı, öz mamasıdı, öz nenesidi.* (UA: 380-20),
'Baktı öz annesidir, öz annesidir.'

(3) *here ğeder meselem_öz fāmiline, ğohumnamın_ėvine.* (UA: 470-18),

'Hepsi gider mesela yakın ailesinin, akrabalarının evine.'

1. 2. 1. 2. 2. Pekiştirme Zamiri İşlevi

Güney Azerbaycan Türkçesinde *öz*'ün en yaygın işlevi, şahıs zamirlerini ya da herhangi bir adı pekiştirmektir. Pekiştirilen şahıs zamirleri ve adlar çoğu zaman özne konumundadır. *Öz*, temsil ettiği şahsa uygun iyelik ekini alır.

Öz'ün özellikle 1. kişi zamirleriyle bir arada söylenmesi tipiktir: *men özüm, biz özümüz* gibi. Bu ifadelerde şahıs zamirleri bazen ilgi durumu ekiyle kullanılır (2) ve (8). Pekiştirilen unsur ile *öz* arasına başka unsurların yerleştirilmesine de rastlanır (3). *Öz* ile birlikte 3. kişiler olarak hem insan(lar) hem de insan dışındaki varlık(lar) pekiştirilir. 3. kişilerde, pekiştirilen unsur (insan ya da başka varlık) yüzey yapıda muhakkak suretle belirtilmektedir⁶. Aşağıda (4), (5) ve (6) numaralı örneklerde pekiştirilen *şahenşah* 'kişi adı', *urmiye* 'şehir adı' ve *yurt* 'yurt, vatan' unsurları gibi. Pekiştirilen unsur, çokluk eki aldığıda sistemli olarak *öz* de çokluk ekini almaktadır (10). Bu ifadelerde pekiştirme ya da kuvvetlendirme işlevli *öz* + *iyelik ekleri* biçimleri bir yönüyle de cümlelerde "bizzat, bizatihi, şahsen" anlamlarında zarf özelliğindedir:

(1) *şeherde vila vërsele, men özüm gëtmem.* (UA: 363-25),
'Şehirde villa verseler, ben kendim (oraya) gitmem.'

(2) *meim özüm, mamaydım.* (UA: 440-58),
'Ben kendim, anneydim.'

(3) *men ipi bağlaram özüm öz belime* (EİA: 377-188),
'Ben ipi bağlarım kendim, kendi belime.'

(4) *şahenşah özü teşrif getti o'ra.* (EİA: 337-58),
'Şahinşah'ın kendisi teşrif etti oraya.'

(5) *indi de burda urmiye'en özünde sâkinem.* (UA: 352-44),
'Şimdi de burada Urmiye'nin kendisinde oturuyorum.'

(6) *ordan geçer yurdumuzun özine.* (AT: 11-52),
'Oradan geçer yurdumuzun kendisine.'

(7) *biz özümüz, anadan olannan bu ketdeyex.* (UA: 378-4),
'Biz kendimiz anadan doğma bu köydeyiz.'

(8) *bizim özmüz, indi gülabaxan da ehmişig.* (UA: 487-10),
'Biz kendimiz, şimdi ayçiçeği ektik.'

(9) *siz özüz neçe bacı gardaş ıduz?* (EİA: 340/10),

⁶ Türkiye Türkçesinin dönüşlülük zamiri *kendi* de 3. kişilerde hem insan hem de insan dışındaki varlıkların pekiştirilmesinde kullanılır. İnsan haricinde ise cansız varlıklarda kullanılması söz konusudur: *harâbe hâline geldikten sonra el konulabilen binanın kendisi de, orta kubbe ...* (HK: 346). Güney Azerbaycan Türkçesinde *öz*, bu özellikle (canlı cansız bütün varlıklar yerine kullanılma) 3. kişilerde şahıs zamiri olarak da kullanılmaktadır (bk. 1. 2. 1. 2. 4. Şahıs zamirleri işlevi). Ama Türkiye Türkçesinde *kendi*'nin şahıs zamiri olarak yalnızca insanları temsil etme özelliği vardır.

'Siz kendiniz kaç bacı kardeşsiniz?

(10) *ële toy sahapları özleri ivde getir götür_êlerdile.* (UA: 326-81),
'Öyle düğün sahipleri kendileri evde getir götür yaparlardı.'

Tarihî Batı ve Doğu Türkçesi metinlerinde Farsça *xod* 'kendi' unsurunun bilhassa pekiştirme ve nitelendirme işlevli kullanımları yaygındır. Kullanımlarda *xod* unsuruna herhangi bir çekim eki getirilmemektedir. Eski Oğuz Türkçesinde *eyüler xod ululardur ve baxtlulardur*. (GT: 339), 'İyiler kendisi ululardır ve bahtlılardır.' Çağataycada *mên xōd terbiyet kılıb edim*. 'Ben kendim terbiye etmişim.'; *öz xōd axvālīga köre* 'kendi durumuna göre.' (Eckmann 2003: 87).

Daha çok da klasik dönem metinlerinde gözlemlenen *xod* ile ilgili bu alışkanlık, Türkiye Türkçesine ulaşmamış ancak Farsçayla ilişkilerin yoğun olageldiği İran'daki Türkçe deşikelerde tabiatıyla sürdürülmüştür. Güney Azerbaycan Türkçesinde *xod*, öz sözcüğüyle bir arada ve aynı işlevde (özne pekiştirme) kullanılmıştır. Bir nevi, özne iki unsurla pekiştirilmiştir. Aşağıda (1) ve (2) numaralı cümlelerde teklik 1. şahıs zamiri pekiştirilmiştir. Ayrıca *xod* ~ *xud* ve şahıs zamiri, Farsça tamlama şeklinde dizilmiştir:

(1) *xud-i men özüm, neçe dene olatım var.* (UA: 399-11),
'Ben(im) kendim(in), birçok evladım var.'

(2) *indi xod-i men_özüm, meem_on_iki, beke on bēş dene bacım_uşağı var şeherde.* (UA: 428-18),
'Şimdi ben kendim, benim on iki, belki on beş tane bacımın çocuğu var şehirde.'

1. 2. 1. 2. 3. Dönüşlülük Zamiri İşlevi

Dönüşlülük zamiri, yapılan işin yapana döndüğünü göstermek için kullanılır. Başka bir açıdan, dönüşlülük zamirleriyle kurulan cümlelerde işi yapan ve işten etkilenenin ortak olması söz konusudur. Güney Azerbaycan Türkçesinde *öz*'ün iyelik ekli biçimlerinin dönüşlülük zamiri olarak kullanımı yaygındır. Aşağıda sunulan örneklerde özne, eylemdeki hareketi kendi üzerinde gerçekleştirir. Bu ifade *öz + iyelik ekleri + durum ekleri* dizilişi aracılığıyla ortaya konulur:

(1) *ay özümü o ezdiren günlerim.* (AT: 5-21),
'Ah kendimi o nazlandırdığım günlerim.'

(2) *baxar görer bi dene ğilif var, ordan özün soxar içeriye.* (SA: 183-35),
'Bakıp görür bir tane geçit var, oradan kendini sokar içeriye.'

(3) *ipi bağlëlla, ibrahim de özün bağlër.* (EİA: 377-198),
'İpi bağlarlar, İbrahim de kendisini bağlar.'

(4) *oğlan sey_êliye... bir_az müsteğil_ola, bir_az_özün tapa.* (UA: 324-37),
'Oğlan çalışsın... Biraz bağımsız olsun, biraz kendini bulsun.'

(5) *oğlaná çox özümüzü görsetmezdiş, gèderdiş eve.* (UA: 304-40),
'Oğlana kendimizi çok göstermezdik, giderdik evimize.'

Kimi örneklerde öz'ün tekrarıyla dönüşlülük ifadesi pekiştirilir. Bu kullanımda iyelik ve durum ekleri ikinci kısma eklenir. Oluşturulan tekrar öbeği cümlede zarf olur:

(1) *paşa, bu öz_özünmen söz deyiri.* (UA: 342-180),
'Paşa, bu kendi kendisine söz diyor.'

1. 2. 1. 2. 4. Şahıs Zamirleri İşlevi

Güney Azerbaycan Türkçesinde öz'ün iyelik ekli biçimleri cümlede şahıs zamirleri işleviyle kullanılmıştır. İşleklik bütün şahıslar için söz konusudur. 3. teklik ve çoklukta öz ile ayrıca insan olmayan varlık ya da varlıklara da gönderme yapılmıştır. Öz + iyelik ekleri yapısı, (4) numaralı örnekte "üzüm"ü temsil etmiştir. (5) numaralı örnekte "bir yıl radyonun açılmaması âdeti" ifadesinin yerini tutmuştur.

(1) *buları özüm toxumuşam ağacan.* (BA: 218-79),
'Bunları ben dokudum ağacan.'

(2) *nèyniyek, gèt; özüve de ğurban, _arvaduva da ğurban.* (EİA: 383-349),
'Ne yapalım, git, sana da kurban, karına da kurban.'

(3) *özü geder, eyleşer bi dene erxin ğırağında.* (SA: 191-19),
'O gider oturur bir arkın kenarında.'

(4) *.. men, bileli üzüm! bir üzümüydi, sora da yêrdeydi özü de.* (UA: 337-45),
'Ben bildiğimden beri üzüm. Bir üzümdü, sonra yerdeydi o da.'

(5) *... özü de resm_idi gèdim, bir_ile kimin hêş kes_evinde radyo aşmazdı.* (UA: 473-33),
'O da âdetti eskiden, bir yıla kadar hiç kimse evinde radyo açmazdı.'

(6) *şehristanda zadda bi dene balovlu zad görende özümüzden billix.* (UA: 378-20),
'Şehirde falan bir Balovlu gördüğümüzde kendimizden biliriz.'

(7) *zülüm_özüze olsun, ne zülüm, men xeyirri işe gèdirem.* (EİA: 474-985),
'Zulüm size olsun, ne zulüm, ben hayırlı işe gidiyorum.'

(8) *indi toyda da özleri çöreĥ möreĥ yaptırtdıla.* (UA: 277-124),
'Şimdi de düğünde onlar çörek mörek yaptırmışlar.'

1. 2. 1. 3. Toplum Dilbilimsel Özellikleri

Öz'ün çokluk 2. şahıs iyelik ekli biçimi tek kişiye (*sen*) hitap yoluyla saygı, nezaket gibi ifadelerde kullanılır. Çokluk 2. şahıs iyelik ekli biçimler, şahıs zamiri (*siz*) ya da bu zamirin pekiştiricisi işlevindedir. Şu cümleler karşıdaki tek kişiye (*sen'e*) hitaben söylenmiştir:

(1) *erz_osun hüzüürüze – özüüz, buyurusuz – da indi bu keşâverzinin derâmedi eriĥdi.* (UA: 387-42),
'Arz olsun huzurunuz, siz buyuruyorsunuz. Şimdi bu çiftçinin ürünü eriktir.'

(2) *indi de ki siz özünüz.* (UA: 343-196),
'Şimdi de siz kendinizsiniz.'

Buna benzer tarzda ayrıca *cenab*<Ar. cenāb sözcüğünün çokluk 2. şahıs iyelik ekli biçimi de saygı, yüceltme, mesafe vb. anlamlarla kullanılmaktadır. İyelik ekli bu sözcük de yine şahıs zamiri⁷ veya onu pekiştirme işleviyle kullanılır:

(1) *bu döre ki el'an birden cenabuz göre'süz...* (EİA: 328-95),
'Bu çevre ki şimdi birden siz görüyorsunuz.'

(2) *biri meselem, sen cenābiyiz diyisiz: ağa, büyüün mene işlê.* (UA: 459-15),
'Biri mesela, siz diyorsunuz: Ağa bugün bana çalış.'

1. 3. Bile Biçimi

1. 3. 1. Türk Dili Alanında Bile<Birle Biçimi

Bile sözcüğü, Eski Türkçede *birle* 'ile, ile beraber' biçiminde çekim edatı özelliğiyle kaydedilmiştir (Gabain 2007: 93). *Bile<birle* sözcüğünün iyelik ekli biçimleriyle kullanılması ve anlam genişlemesine uğraması, ancak 13. yy.'dan sonra Oğuz Türkçesi metinlerinde tanıklanabilmektedir. Görevli sözcükler sınıfında yer alan çekim edatlarının iyelik ya da durum eki almadıkları bilinmektedir (Korkmaz 2003: 1054). Diğer yandan bu unsurlar, aynı zamanda ad pozisyonuna geçmek suretiyle çekime de girmektedir: *öncesine, sonrasında, gibisini, berisini* gibi. Bu çerçevede *bile* sözcüğünün de Eski Oğuz Türkçesi ve devamına ait metinlerde, iyelik ve yönelme ya da bulunma durumu eklerini almış biçimleri ile (*bileme* 'yanıma', *bilende* 'yanında', *bilesine* 'yanına', *bilesinde* 'yanında', *bileñüze* 'yanınıza', *bilelerine* 'yanlarına', *bilelerinde* 'yanlarında' gibi) yaygın kullanımları bulunmaktadır: *biz varuruz yūsuf'un bilesine / kurt mu gelür yūsuf'un yöresine* (TS: Yuz. Şeyd. XIII. 4), 'Biz gideriz Yusuf'un yanına, (Ondan sonra) Kurt mu gelir Yusuf'un çevresine.'; *gelesin bileme varavuz şara / ki şār kavmi daxı tapuñı göre* (Dilçin 1991: 264), 'Gel yanıma varalım şehre / Ki şehir halkı da zatını görsün.'; *yoldan kalmış ğaribim, iltimas kıluram sizden ki beni dahi bileñüze gemiye alasız.* (TS: Müneb. XV. 47-1), 'Yolda kalmış garibim, sizden rica ederim ki beni de yanınıza gemiye alın.'; *bilelerinde bir arslan var idi* (TS: Hay. XVI. 43), 'Yanlarında bir aslan vardı.'

Benzer kullanımlar Kıpçak Türkçesi eserlerinden olan Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de geçmektedir: *bilemde* 'yanımda, benimle', *anıñ bilesinde* 'onun yanında, onunla', *bilemizde* 'yanımızda, bizimle', *anlar bilelerinde* 'onların yanında, onlarla' gibi (Toparlı vd. 2000: 75). Bu ortaklık, Mısır coğrafyasında yazılan Kıpçak Türkçesi eserlerindeki Oğuzca tesiriyle ilgili görünmektedir (Gökdağ 2012: 33).

Ayrıca, *bile* + *iyelik ekleri* yapısına *-ce* ekini getirmek suretiyle 'yanında, beraberinde' anlamı sağlanmıştır. Bu kuruluşta *-ce* ekinin bulunma durumunu bildirmesi dikkat çekicidir⁸: *Ol kiş'eydür altun aqçam yok turur / Uş bilemce kâle kumaş çok turur* (TS: Yuz. Şeyd. XIII. 15), 'O kişi

⁷ Demirci, zamir olmayan ancak zamir işlevi gören bu tür sözcükleri *zamirimsi* (İng. pro-form) terimiyle anmaktadır (2014: 65).

⁸ Bulunma durumu Halaç Türkçesinde de benzer ekle (-çA ile) karşılanmaktadır: *şerçe 'şehirde' meydānça 'meydanda', tāğça 'dağda'* (Doerfer 1988: 88-89).

der, altınım ve akçem yoktur / (Ama) Yanımda kumaş çoktur.'; *şol bunduklardan birkaçını al, bileñce olsun* (TS: Ferec. XV. 379), 'Şu findıklardan birkaçını al, yanında olsun.'

Tarihî Oğuz Türkçesi metinlerinde *bile* + *iyelik ekleri* yapısının yönelme ve bulunma durumu ekli biçimleri ile 'yanına, yanında' anlamında dil bilgiselleştiği anlaşılmaktadır. Daha sonra bu yapının iyelik ekli biçimleri belirli bir alanda yer alan ağızlarda zamir sistemine dâhil olmuştur (bk. Bulut 2003). Ermenistan'da yer alan Megri ağzında yalnızca bulunma durumu ekiyle kullanılması, bir yönüyle tarihî süreçteki örneklerle paralellige işaret etmektedir: *aş yınanın gışı bileşinde olar* (İslamov 1986: 157), 'Yemek yiyenin kaşığı kendisinde olur.' *Bile* + *iyelik ekleri* + *yönelme/bulunma durumu eki* dizilişinin '(onun) yanına ~ yanında...' anlamlarıyla zamir özelliğini kazanması, bu türün sahip olduğu tipolojiyle de uygunluk arz etmektedir. Yukarıda dönüşlülük zamirlerinin kaynağında genellikle beden parçalarının olduğuna (Schladt 1999; König & Siemund 1999) yer verilmişti. Sözcüğün zamirleşme süreci (*onun*) *bilesine* ~ *bilesinde* '(onun) yanına ~ yanında' > *bilesine* ~ *bilesinde* 'kendisine ~ kendisinde, ona ~ onda' şeklinde oluşmuş görünmektedir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *öz* sözcüğü, *yan* sözcüğünün ayrılma durumu ekli biçimiyle birlikte dönüşlülük zamiri işleviyle kullanılmaktadır. Örneğin Cebrayıl ağzında: *öz yannan⁹ bize geleceydi, amma gelmedi* (İslamov 1986: 153), 'Kendisi bize gelecekti, ama gelmedi.'

Günümüzde *bile* zamiri Ermenistan'da Megri ağzında (İslamov 1986: 156); Güney Azerbaycan'da Urmiye (Doğan 2010: 137), Tikantepe (Doğan 2012), Bahar (Pehlivan 2011: 162), Malekan İli ağızlarında (Bicbabaei 2012: 841), Tebriz ve Zencan ağızlarında (İslamov 1986: 156-157; Rezaei 2015: 180); Afganistan Avşarlarının ağzında (Ligeti 1960: 62); Irak'ta Erbil ve Altınköprü ağızlarında (Nuri 1987: 82, 85; Paşayev vd. 2004: 147) yer almaktadır. Bu arada *bile* zamirinin Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarının tamamında kullanılmadığı belirtilmelidir. Örneğin Salmas ve Erdebil ağızlarının metinlerinde *bile*'ye rastlanmamıştır. Bununla birlikte *bile* zamiri, Kaşkay (Fîrûz-âbâd, Farhâd-Xân, Ali Qûrçi, Şahrak, Paradumba) ve Halaç Türklerinde (Doerfer 2006: 103) de kullanılmaktadır. Halaç Türkçesinde *bile* zamiri, Güney Azerbaycan Türkçesinin etkisiyle ortaya çıkmış olmalıdır. *Bile* zamirinin ağırlıklı olarak Güney Azerbaycan ve onu çevreleyen kimi bölgelerde (Irak, Kaşkay ve Afganistan bölgesi) yer alan Oğuz ağızlarında kullanıldığı göze çarpmaktadır.

1. 3. 1. 1. Güney Azerbaycan Türkçesinde *Bile* Biçiminin Kullanımları

1. 3. 1. 1. 1. Biçim Bilgisel ve Söz Dizimsel Özellikleri

Sözcük, kullanıldığı ağızlarda *bile*, *bêle*, *bele* biçimlerinde kaydedilmiştir. Bunlar arasında yaygın olanı *bile* biçimidir. *Bile* sözcüğü, kullanım alanına ancak iyelik ekleri ve durum ekleriyle veya az da olsa çekim edatlarıyla çıkabilmektedir. Sözcüğe bütün iyelik ekleri getirilebilmektedir. Ama getirilen iyelik eklerinin, *öz*'de olduğu gibi, sahiplik bildirmediği ve yalnızca ilgili kişiyi işaretlediği belirtilmelidir: *bileme* 'bana', *bilemi* 'beni' (UA: 137).

Bile'nin durum ekleriyle kullanılmasında birtakım sınırlamalar bulunmaktadır. Bu sınırlamalar *bile*'nin işlevlerine dair ipuçları da vermektedir. *Bile*, yalın durumda kullanılmamaktadır. Yalın durumda bulunması yalnızca 'için' edatına bağlanırken söz konusudur: *belem_îçi* (BA: 307-95) 'benim için', *bêleyz_îçi* (BA: 301-690) 'sizin için'. *Bile*, cümlede yalın durumda kullanılmadığı için özne pozisyonunda görülmez. *Bile*'nin iyelik ekli biçimleri kimi örneklerde belirtme durumu eki almadan belirli nesne olarak kullanılmıştır. Bu

⁹ *öz yannan* < *öz yandan*.

örnekler de yalın durumda değil belirtme durumunda değerlendirilmelidir: *filan vaxt çıx eşige, men gelecem, aparım bilen* (UA: 309-27), 'Falan vakit çık dışarıya, ben geleceğim götüreceğim seni.' *Bile* ayrıca ilgi durumu ekiyle hiçbir suretle kullanılmamaktadır. Bunun sonucu olarak *bile* ile isim tamlaması ya da başka bir deyişle iyelik grubu oluşturulamamaktadır. *Bile*'nin bulunma durumu ekiyle kullanımı ise nadirdir. *Bile* belirtme, yönelme, ayrılma ve vasıta durumu ekleriyle kullanılmaktadır. Bunların arasında özellikle belirtme ve yönelme durumu ekleriyle kullanılması çok yaygındır: *bilemi* 'beni', *bilen* ~ *bileyin* ~ *bilevi* 'seni', *bilesin* ~ *bèlesin* 'onu', *bilemizi* ~ *bilemzi* 'bizi', *bileyzi* ~ *bilevizi* 'sizi', *bilelerini* ~ *bilelerin* ~ *bileleyin* 'onları', *bileme* ~ *beleme* 'bana', *bileye* ~ *bilene* 'sana', *bilesine* ~ *belesine* 'ona', *bilemize* ~ *bèlemize* ~ *belemize* 'bize', *bèleyize* ~ *bilevize* 'size', *bèlelerine* ~ *bilelerine* ~ *belelerine* 'onlara', *bilesinnen* 'ondan', *bilesinde* 'onda, orada', *bilesinen* 'onunla' (bk. UA: 137; M: 841; BA: 163; Kıral 2003: 326; Z: 533).

1. 3. 1. 1. 2. İşlevleri

1. 3. 1. 1. 2. 1. Şahıs Zamirleri İşlevi

Güney Azerbaycan Türkçesinde *bile* + *iyelik ekleri* + *durum ekleri* yapısı şahıs zamirleri yerine kullanılmaktadır. 3. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekli biçimlerle, hem insan hem de insan dışındaki canlı ve cansız varlıklar temsil edilmektedir (3) ve (8). 3. kişilerde yapının bazen de işaret zamiri işleviyle kullanıldığı görülür (4). Cansız varlıklar yerine birden fazla nesne ya da konu da olabilir. Aşağıda sunulan (3) numaralı cümlede *bilesine* 'ona' biçimi, 'gölümüze' ifadesinin; (8) numaralı cümlede *bilelen* 'onları' biçimi, 'buğdayları' ifadesinin yerini tutmuştur. (4) numaralı cümlede *bilesinde* 'orada' biçimi, 'Kehriz'de' ifadesini temsil etmiştir:

(1) *ğız, ğabaxça görmüşdü bilemi.* (UA: 253-55),
'Kız önce görmüştü beni.'

(2) *her defe ki bilessinnen soruşardılar seni niye getiribler bura.* (T: 152-20),
'Her defa ona seni niye buraya getirdiler (diye) sorarlardı.'

(3) *deryamız vardı. o da duzludi. duzlu derya diyerix bilesine.* (UA: 257-23),
'Gölümüz vardır. O da tuzludur. Tuzlu göl deriz ona.'

(4) *kendin adı kehriz'di. bi dene çeşme var bilesinde o çeşmeye adım kehriz goyuplá.* (UA: 300-3),
'Köyün adı Kehriz'dir. Bir çeşme var orada, o çeşmenin adını Kehriz koymuşlar.'

(5) *istille bu gece su verele belemize* (BA: 248-960),
'Bu gece bize su vermek isterler.'

(6) *belki dëyem bëleyize olut men on ikki ildi, bahardan gitmişem.* (BA: 355-1190),
'Belki diyeyim size oldu on iki yıl ben, Bahar'dan gittim.'

(7) *bi dene adam, bileleyin allatmışdı, pillain elinnen almışdı* (UA: 406-101),
'Bir adam, onları aldatmıştı, paralarını ellerinden almıştı.'

(8) *ğedim biz, küleşı tökerdix xermene. evvel orāğnan biçerdix bağlardix bilelen* (UA: 320-30),
'Eskiden biz, buğdayı dökerdik harmana. Evvelden (buğdayları) orakla biçerdik. Bağlardık onları.'

1. 4. Öz ve Bile'nin Kesiştiği ve Ayrıldığı Noktalar

Güney Azerbaycan Türkçesinde *öz* ve *bile* sözcüklerinin iyelik ekli biçimleri, yalnızca şahıs zamirleri işlevini karşılama yönüyle ortaktr. (2) ve (3) numaralı cümlelerde her iki unsur da aynı kişiyi (teklik 3. şahıs) göstermektedir. Bir cümlede iki unsurun kullanılmasında tekrardan kaçınma gibi eğilimlerin de etkisi olmalıdır:

(1) *allah onun balalam saxlasın, özüne yehmet eylesin. çox da bilesinnen yazıyız.* (UA: 374-61),
'Allah onun yavrularını korusun, ona rahmet eylesin. Ondan çok da razıyız.'

(2) *éle ağaş vıracayam bilene ki, axır pilledə özün göresen hā.* (UA: 288-8),
'Öyle (bir) değnek vuracağım sana ki, kendini merdivenin sonuncu basamağında bulursun ha.'

Şu cümlede ise şahıs zamiri ve onun yerini tutan *bilesi* sözcüğü bir arada kullanılmıştır:

(1) *malla abdulla, bi dānişmet bi adam ıdı, türkiye'de tēsil ēlemişdi. ona felāhet, felāhet leğebi vērdile bilesine.* (UA: 336-21),
'Molla Abdullah, bilgili bir adamdı, Türkiye'de tahsil görmüştü. Ona Felahet, Felahet lakabını verdiler ona.'

Öz ve *bile* sözcüklerinin tercih edilme süreçlerinde bir dereceye kadar toplum dil bilimsel faktörlerin de belirleyici olduğu görülmektedir. Samimi, tabii, rahat ve resmî olmayan ifadeler *öz* daha uygundur. Mesafe, resmîlik, saygı, tevazu ve kibarlık gibi imalar söz konusu olduğunda ise *bile*'nin kullanılma eğilimi vardır. Öneğin, *özüyze kitab almışam*. 'Size kitap aldım.' cümlesi samimi ve rahat, *bileyze kitab almışam* 'Size kitap aldım' mesafeli bir ifadeyi sunmaktadır.

Her iki unsurun da 3. şahıs iyelik ekli biçimleri, canlı ve cansız varlıklara referans olabilmektedir. *Öz + iyelik ekleri* biçimi yalın durumda bulunabilir ama aynı işleyiş *bile* için geçerli değildir.

Bile'nin, *öz* kadar işlevsel çeşitliliği yoktur. Bu çerçevede *bile* bir adı ya da şahıs zamirlerini pekiştirmede ve niteleme işlevinde kullanılmamaktadır. Ayrıca *bile*'nin dönüşlülük zamiri işlevinde kullanılması da yerleşmemiştir. Urmiye, Tikantepe ve Zencan bölgesinde yaşayan konuşurlardan soruşturmalarımıza göre: **bilemi itirdim* '*Beni yitirdim.', **bileme gelem aldım*. '*Bana kalem aldım.' gibi cümleler kabul edilir değildir. Bu cümleler dönüşlülük ifadesiyle ancak şu şekilde kurulmaktadır: *özümü itirdim*. 'Kendimi yitirdim.' ve *özüme gelem aldım*. 'Kendime kalem aldım. Ayrıca *bilesini itirdi* ve *bilesine vurdu* şekillerinde tasarlanmış cümleler, konuşurlarca sırasıyla 'Onu kaybetti.' ve 'Ona vurdu.' anlamlarında yorumlanmıştır. Yani bu ifadelerdeki *bile*, işaret zamiri işlevindedir. Diğer yandan bu cümleler, 'Kendisini kaybetti.' ve 'Kendisine vurdu.' gibi dönüşlülük anlamlarında anlaşılmalıdır.

Sonuç

Güney Azerbaycan Türkçesinde dönüşlülük zamiri olarak öz kullanılmaktadır. Bununla birlikte öz'ün, daha yaygın olmak üzere pekiştirme ve şahıs zamiri işlevleri vardır. Öz'ün zamir işlevli kullanımları iyelik ekleriyle (isteme göre de durum ekleriyle) gerçekleşmektedir. Öz ayrıca çekimsiz biçimleriyle sıfat işlevinde kullanılmaktadır.

Güney Azerbaycan Türkçesinde (Tebriz, Urmiye, Tikantepe, Zencan, Bahar ağızlarında) zamir özelliğiyle bir de *bile* ~ *bèle* ~ *bele* sözcüğü kullanılmaktadır. *Bile* zamirinin Oğuz Türkçesi alanında *birle* 'ile, birlikte' > *bile* 'ile, birlikte' > (*onun*) *bilesine* ~ *bilesinde* '(onun) yanına ~ yanında' > *bilesine* ~ *bilesinde* 'kendisine ~ kendisinde, ona ~ onda' yönünde bir çizgide olduğu anlaşılmaktadır. *Bile*, zamir kategorisinde sadece şahıs zamiri işlevini karşılamaktadır. Ayrıca 3. şahıslarda bazen işaret zamiri işlevine görülmektedir. *Bile*'nin şahıs zamiri işlevli kullanımı ise ancak iyelik ekleri ve durum ekleriyle ya da çekim edatlarıyla mümkün olmaktadır. *Bile*'nin iyelik ekli biçimlerine belirtme, yönelme, ayrılma ve vasıta durumu ekleri getirilmektedir. *Bile* sözcüğü, şahıs zamirini veya bir adı pekiştirme işlevine sahip değildir. Bununla birlikte *bile*, çeşitli çalışmalarda (bk. Doğan 2010, Pehlivan 2011, Rezai 2015, vd.) dönüşlülük zamiri olarak kaydedilmiş olmasına rağmen bu işlevle kullanılmamaktadır. Türkçede dönüşlülük zamirlerinin iyelik ekli biçimleri, çoğunlukla şahıs zamiri işlevinde kullanılması dolayısıyla kimi çalışmalarda şahıs zamiri başlığında kaydedilmiştir (bk. Atabay vd. 2003: 107). *Bile*'nin iyelik ekli biçimlerinin dönüşlülük zamiri olarak adlandırılmasında da yine bu yapının şahıs zamirlerini karşılaması belirleyici olmuş görünmektedir. Sistemde *öz* ve *bile*'nin ortak işlevle aynı anda yer alması aralarında bazı ayrışmaları da doğurmuştur. Bu çerçevede *öz*, resmî olmayan ve samimi; *bile* ise mesafe, resmîlik gibi imalara daha yatkındır. Güney Azerbaycan Türkçesinde *öz* ve *bile*'nin zamir sistemindeki konumları şu şekilde gösterilebilir:

Sıfat işlevi	Pekiştirme zamiri	Şahıs zamiri	Dönüşlülük zamiri
<i>öz + ad</i>	<i>şahıs zamirleri ~ ad</i> + <i>öz</i>	<i>öz + iyelik ekleri</i>	<i>öz + iyelik ekleri</i> + <i>durum ekleri</i>
-	-	<i>bile + iyelik ekleri + durum ekleri ~ çekim edatları</i>	-

Summary

Reflexivity is the existence of meaning and sentential identity between the elements of a structure. In languages, this grammatical category is expressed through reflexive pronouns or suffixes added to verbs. In the Turkic language, a predicative or nounal ways are applied for the reflexivity category. The reflexivity in terms of predicative way is usually reported by the suffix $-(X)n$ and in some dialects by $-(X)l$. The nounal way depends on anaphoric means, that is to say, the reflexive pronouns that have special posterior characteristics.

It has been determined that the body or body parts (body, head, bone, skin, face, etc.) are mostly used for marking the reflexive pronouns in the world languages. This seems to be the choice of meaningful words in the body or any part of it, and some meaningful words like 'self, life and person'.

In the historical periods of the Turkic language, words of *öz* and *kentü* (>*kendü*>*kendi*) is mainly used as reflexive pronouns. These words co-existed together in the Old Oghuz Turkic with similar functions. Later, in the dialects developed from the Old Oghuz Turkic, there was a separation on the boundaries of the self-pronouns. The pronoun of *öz* was used in Azerbaijani field; and the pronoun of *kendü* (self) was used in Turkey (Ottoman) field.

In the South Azerbaijani, the word of *öz* is used as a function of reflexive pronoun. In addition to this, *öz* has reinforcement, personal pronoun and adjective functions. The pronoun functional use of *öz* takes place with possessive suffixes (with appendices). *Öz* is also used as the function of adjective without inflectional forms.

In some dialects of South Azerbaijani (Tabriz, Urmia, Takap, Zanjan, Bahar dialects), words of *bile* ~ *bèle* ~ *bele* are also used in the feature of pronoun. It is understood that *bile* pronoun occurred related to *birle* 'with, together' > *bile* 'with, together' > (*onun*) *bilesine* ~ *bilesinde* 'to ~ next to (him ~ her)' > *bilesine* ~ *bilesinde* 'to himself ~ herself, to him ~ her' in the field of Oghuz Turkic. *Bile* in the category of pronoun fulfills only the function of a personal pronoun. *Bile* can only be used as a personal pronoun function with possessive suffixes and some case suffixes or with inflectional suffixes. *Bile* does not have the functions of reflexivity, reinforcement and adjective.

Çeviri Yazı İşaretleri ve Kısaltmalar

è	kapalı <i>e</i> ünlüsü
ā	uzun <i>a</i> ünlüsü
á	<i>a - e</i> arası ünlü
ē	uzun <i>e</i> ünlüsü
ê	uzun kapalı <i>e</i> ünlüsü
î	uzun <i>i</i> ünlüsü
ō	uzun <i>o</i> ünlüsü
ō̄	uzun <i>ö</i> ünlüsü
ū	uzun <i>u</i> ünlüsü
ğ	art damak <i>g</i> ünsüzü
h̄	ön damak <i>yh</i> ünsüzü
x	art damak <i>h</i> ünsüzü
k̄	art damak <i>k</i> ünsüzü
η	damak <i>n</i> 'si
>	Bu şekle gider.
<	Bu şekilden gelir.
MDD	Metin dışı derleme.
TS	Tarama Sözlüğü.

KAYNAKÇA

- ATA, Aysu (2014), (Dizin-Sözlük), *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmağların Açığ Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, (Tıpkıbasım ve Çeviri: János Eckmann), (haz. Semih Tezcan, Hamza Zülfikar), Ankara: TDK Yayınları.
- ATABAY, Neşe vd. (2003), *Sözcük Türkleri*, İstanbul: Papatya Yayınları.
- AY, Özgür (2015), *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zamirler*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- BİCBABAEI, Behrouz (2012), *Melekan (Melek Kendi) İli Ağzı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara. (= M)
- BULUT, Christiane (2003), "Pronominal Systems in the Transitional Varieties of the Turkic Dialects in East Anatolia, Iraq and Western Iran", (ed. Sumry Özsoy), *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics*, 16-18 Ağustos 2000, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 321-335.
- BUSSMANN, Hadumod (1998), *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London and New York: Routledge.
- CASSİER, Ernst (2005), *Sembolik Formlar Felsefesi I, Dil*, (çev. Milay Köktürk), Ankara: Hece Yayınları.
- CSATÓ, Éva (2003), "Copied Features Of Turkic Reflexives", *Orientalia Suecana*, *Orientalia Suecana*, Uppsala, 51-52: 67-73.
- DEMİRCİ, Kerim (2014), *Zamirler. Dilbilimsel Bir Yaklaşım*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (1983), *Süheyl ü Neobahar*, Ankara: AKM Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1988), *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DOERFER, Gerhard (2006), "Irano-Turkic", *Turkic-Iranian Areas, Historical and Linguistic Aspect*, (ed. Lars Johanson and Christiane Bulut), *Turkologica* 62, Wiesbaden, 93-113.
- DOĞAN, Talip (2010), *Urmiye Ağızları*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale. (= UA)
- DOĞAN, Talip (2012), "Tikântepe Ağzı Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 9, S 1, Mart, 15-44.
- DOĞAN, Talip (2016), *Geşeng Ginle. Horasan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ECKMANN, János (2003), *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1971), *Azeri Türkçesi*, İstanbul. (= AT)
- ERTEN, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı*, Ankara: TDK Yayınları.
- GABAİN, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (2006), *Salmas Ağzı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*, Çorum: Karam Yayınları. (= SA)
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (2011), "Dil-Beden İlişkileri Bağlamında Dönüşlülük Zamirleri", *Dil Araştırmaları*, S 9, Güz, 9-22.
- GÖKDAĞ Bilgehan A. (2012), "Urmiye Ağızlarında Bile Zamirinin Kullanımı", *Türk-Moğol Araştırmaları. Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, (ed. Bülent Gül), Ankara, TKAE Yayınları, 169-176.
- GÜVEN, Mine (2015), "Türkiye Türkçesindeki Kendi Biçimbirimin İşlevlerinin Tarihsel Gelişimi Üzerine", *Bilgi*, S 72, 43-72.

- İMER, Kâmile vd. (2011) *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İSLAMOĞ, Musa (1986), *Türk Dillerinde Evezlikler*, Bakü.
- JOHANSON, Lars (1998), “The History of Turkic”, *The Turkic Languages*, (ed. Lars Johanson & Éva A. Csató), London, Routledge, 81-125.
- KARİNİ, Jahangir (2009), *Erdebil İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara. (= EİA)
- KIRAL, Filiz (2001), *Das gesprochene Aserbaidşanisch von Iran, Eine studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz. (= T)
- KÖNIG, Ekkehard & SIEMUND, Peter (1999), “Intensifier and Reflexives. A Typological Perspective”, *Reflexives. Forms and Function* (ed. Zygmunt Frajzyngier, Traci S. Curl), Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing, 41-72.
- KÖSE, Bayram (2011), “Fransızcadan Türkçeye Çeviride Kendi Zamiri”, *I. Uluslararası Çeviribilim ve Terimbilim Kurultayı - Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türkiye'de Çeviri Sorunları ve Çözüm Yolları*, (20-21 Ekim 2011), Kırıkkale.
- LİGETİ, Lajos (2003), “Afganistan Avşarlarının Dili Üzerine”, *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, 57-64.
- NURİ, Muhsin Kevser (1987), *Erbil ve Amirli Ağızları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı*, Ankara: TDK Yayınları.
- PAŞAYEV, Gazanfer vd. (2004), *İrak Türkmen Lehçesi*, Bakü: Elm, Nurlan.
- PEHLİVAN, Gülcihan (2011), *Hemedan Bölgesi Bahar Ağzı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir. (= BA)
- REZAEI, Mehdi (2015), *İran-Zencan Bölgesi, Kaydar ve Yöresi Ağızları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara. (= Z)
- SCHLADT, Mathias (1999), “The Typology and Grammaticalization of Reflexives”, *Reflexives. Forms and Function* (ed. Zygmunt Frajzyngier, Traci S. Curl), Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing, 103-124.
- ŞİRELİYEV, Memmedağa (2008), *Azerbaycan Dialektolojyasının Esasları*, Bakü.
- TEKİN, Talât (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- TOPARLI, Recep vd. (2000), *Kitab-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugali*, Ankara: TDK Yayınları.

TARANAN METİNLER

- ARAT, Reşit R. (1947), *Kutadgu Bilig I. Metin*, Ankara: TDK Yayınları. (= KB)
- AYAN, Hüseyin (2002), *Nesîmî. Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, Ankara: TDK Yayınları. (= N)
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı (1995), *Hatıra Kitabı*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti. (= HK)
- ERGİN, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları. (= DKK)
- EROL, Safiye (2008), *Ciğerdelen*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı. (= C)
- KARATAY, Osman (2003), *İran ile Turan. Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Ankara: Karam Yayınları. (= İT)
- ÖZKAN, Mustafa (1993) (haz.). *Mahmûd b. Kādî-i Manyâs. Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara: TDK Yayınları. (= GT)
- TARLAN, Ali Nihat (2017), *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Ankara: Akçağ Yayınları. (= FDŞ)
- TATCI, Mustafa (2013), *Niyâzî-i Mısırî Halvetî Dîvân-ı İlâhîyât*, İstanbul: H Yayınları. (= NMT)
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1972), *Yunus Emre Divanı*, (Tercüman 1001 Temel Eser), Kervan

Kitapçılık. (= YED)

GENEL AĐ KAYNAKLARI

http://www.tdk.gov.tr (Eriřim tarihi: 26 Haziran 2018)

TS *http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama* (Eriřim tarihi: 8 Haziran 2018)